

A 13. századi horvát társadalom szerkezetének néhány aspektusa a Vinodolski zakon tükrében

GRADOKMETEK ÉS VÁRJOBBÁGYOK A DRÁVÁNTÚLON*

A KVARNER-ÖBÖL Krk szigetével szemközt elterülő partvidékén fekvő Novi Grad-ban 1288 januárjában gyűlést ([s]kup) tartottak Vinodol županija kilenc településének (grad) választott képviselői. A mintegy háromtucatnyi delegátus azért gyűlt össze, hogy uraik – az utóbb Frangepán néven elhíresült, ám a 13. századi forrásokban még „Krk, Vinodol és Modruš urai”-nak aposztrofált família tagjai – jelenlétében foglalják írásba „régí és ki-próbált törvényeiket”, hogy így vegyék elejét a jogi kérdésekkel kapcsolatos jövőbeni kétségeknek. A helyi szokásjog e kodifikációjának eredményeként született meg a középkori Horvátországra vonatkozó forrásaink egyik legbecsesebbike, az ún. *Vinodolski zakon* („Vinodoli törvény”, a továbbiakban: VZ). A 16. századi kéziratban ránk maradt, tizennégy fólió 28 oldalán olvasható, jelen formájában kurzív glagoljicával, ún. čakavština nyelvjárásban írt horvát nyelvű (ám óegyháziszláv és olasz kifejezéseket is tartalmazó) textus – mely legelfogadottabb (utólagos) számozása szerint összesen 75 artikulust foglal magába – a középkori horvát társadalom történetének talán legfontosabb forrása,¹ aminek felismerése lényegében egyidős a professzionális horvát történetírás születésével.

* A tanulmány elkészítését az OTKA támogatta (TSZ 049775).

¹ *Vinodolski zakon 1288*. Faksimil/diplomatičko izdanje, kritički tekst/ tumačenje rječnik. Prired.: Josip Bratulić. Zagreb 1988. (A kézirati hagyomány és a szövegkiadások alapos elemzése: Uo. 5–17., a továbbiakban: Bratulić, 1988.); Margetić, Lujo: *Vinodolski zakon*. Rijeka – Novi Vinodolski, 1989. (a továbbiakban: VZ.) [A tanulmányban – a könnyebb szövegszerű ellenőrizhetőség végett – Margetić angol/német/francia fordításokat is tartalmazó kiadására hivatkozom, az itt újraközölt horvát kritikai szöveg oldalszámainak és sor-számainak megadásával. – Sz. G.]

A nyelvemléki jellegénél és tartalmánál fogva is egyedülálló szöveg elemzésére számos lehetőség kínálkozik,² ez idáig mégis alapvetően két irányban történtek vizsgálatok a horvát historiográfiában (a filológiai/szövegkritikai kutatásokon túl): részint a VZ szűken vett jogtörténeti/ büntetőjogi aspektusait vették górcső alá,³ részint pedig – az előbbitől nyilván sok tekintetben nem elválasztható módon – a vinodoli (ám gyakran kiterjesztett értelmezéssel: az egész középkori horvát) társadalom *struktúrájának* rekonstruálására törekedtek a törvénysszöveg segítségével. Ez utóbbi, társadalomtörténeti vonatkozásba tartozik *Maurizio Levak* pulai történész nemrégiben megjelent tanulmánya,⁴ mely a vinodoli társadalmi rekonstrukciót tágabb történeti kontextusba helyezve kísérli meg, mégpedig *komparatív* eljárást követve, aminek különös jelentőséget ad, hogy ebben az esetben ez – a horvát medievisztikában sajnos indokolatlanul ritka megközelítési módot alkalmazva – *magyar* (továbbá *szlavóniai*) analógiák felhasználásával történik. Jelen tanulmány Levak modelljének bizonyos elemeit veszi kritika alá, miközben a drávántúli területek 13. századi társadalomtörténete egyik inkriminált problémájának, nevezetesen a *szlavóniai várjobbágyok* sajátságos (a magyarországi fejlődéstől eltérő) helyzetének⁵ értelmezéséhez is hozzá kíván járulni.

A vinodoli társadalom szerkezete a VZ alapján

Mivel a magyar történetírás mindezidáig kevés figyelmet szentelt a VZ-nak, az alábbiakban feltétlenül vázolnunk kell néhány mondatban azokat a társadalomtörténeti modelleket, melyeket a horvát historiográfia dolgozott ki a *zakon* meglehetősen hosszú (jó másfélszáz éves) kutatástörténete során.⁶

² SZEBERÉNYI GÁBOR: A Vinodolski zakon társadalomtörténeti jelentősége. Történeti antropológiai vázlat a 13. századi horvát (vinodoli) társadalomról. In: Schuller Balázs (szerk.): Ablak a Balkánra II. (Konferencia-kötet) Pécs 2005. (megjelenés előtt)

³ Erre a közelmúltból ld. MILOVIĆ, ĐORĐE: Kazeno pravo vinodolskog zakona iz 1288. godine. Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci 41–42. (2000) 41–83., aki a korábbi jogtörténeti kutatásokra is kitér.

⁴ LEVAK, MAURIZIO: Podrijetlo i uloga kmetâ u Vinodolskom društvu XIII. stoljeća. In: Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti. Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 19. (2001) 35–81. (a továbbiakban: LEVAK, 2001.)

⁵ Ennek summája: BÓNIS GYÖRGY: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Budapest 2003. 243–260.; ZSOLDOS ATTILA: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyok történetéből. Budapest 1999. (a továbbiakban: ZSOLDOS, 1999.) 77. (179. jz.), 79. (185. jz.)

⁶ Ez azért is szükségesnek látszik, mivel a VZ-ről magyarul is olvasható rövid leírások – részben kényszerűen – csupán egy-egy szeletét ragadják ki e kiterjedt anyagnak: KRISTÓ

Annál is inkább, mert – mint látni fogjuk – a törvények szövegéből „kiolvasható” társadalom képét illetően alig-alig beszélhetünk történetírói konszenzusról, Levak érveit pedig kizárólag a horvát szakmai kontextus keretei közt elhelyezve értékelhetjük, úgyszólván, mint az ide vágó historiográfia pillanatnyi „záróakkordját”.

A VZ hetvenöt cikkelye között két olyan paragrafust is találunk, mely lényegében a vinodoli társadalom⁷ egészének általános, sommás leírását tartalmazza. Az 5. és 75. szakaszok – csekély sorrendi és fogalmazásbeli eltéréssel – a következő társadalmi kategóriákat különböztetik meg: *nemesek*, *papok* (egyházi emberek), *kmetek*, és „minden más ember”.⁸

Az már e rövid, összegző cikkelyekből is világosan kitűnik, hogy Vinodol – továbbá Krk-sziget és Modruš *županija* – urai (*knezovi*) messze az ún. „vinodoli társadalom” fölött helyezkedtek el, ami a „Frangepánok” 12. század-

GYULA: A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest, 1979. (a továbbiakban: KRISTÓ, 1979.) 182–183. SOKCSEVITS DÉNES–SZILÁGYI IMRE–SZILÁGYI KÁROLY: Déli szomszédaink története. H. n., é. n. 95.; HEKA LÁSZLÓ: Horvát alkotmány- és jogtörténet. I. rész (1848-ig). Szeged 2000. (a továbbiakban: HEKA, 2000.) 155–157. A magyar történetírásba elsősorban Marko Kostrenčić – mára már sok elemét tekintve revízióra szoruló – nézetei találtak utat. Vö. KOSTRENCIĆ, MARKO: Vinodolski zakon. In: Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 227. (1923) 110–230. (a továbbiakban: KOSTRENCIĆ, 1923.); Uő.: Vinodolski zakon. Historijski zbornik 2. (1949) 131–152.

⁷ A „vinodoli társadalom” kifejezés már önmagában is némi kiterjesztett értelmezést hordoz, amennyiben a Novi-ban összegyűlt 39 választott képviselő mindegyike egy-egy *grad*-ból érkezett (Grobnik, Trsat, Bakar, Hreljin, Drvenik, Grižane, Bribir, Novi, Ledenice), melyek mind a Rijeka és Zengg között, a part közelében futó útvonal mentén sorjázna, miközben a 13. századi Vinodol *županija* további jelentős területeket ölelt fel északi és keleti irányban is.

⁸ 5. §: „Ha Vinodol ura [g(ospo)din knez] vagy az említett püspök keresztül utazik a vinodoli tartományon (*po knežtvu po vinodolskom*), bármelyik vár(os)ba is érkezik, elrendelheti, hogy maga vagy családja számára annak a településnek (*grad*) a *satnik*-ja bárkinék a jószágából – a *kmetek*éből, a *nemesek*éből, a *papok*éből vagy más emberekéből [*od skota kmetščega tako od plemenitih ludi tako od popi i od inih vsakih ludi*] –, amelyik a legközelebb esik, elvegyen. (...)” VZ 14. [19–26.]

75. §: „Minden bírság, szerződésre vonatkozó büntetés (*zaveza*) és egyezség tekintetében a *knez* úr a jogok és a hatalom teljességével rendelkezik [g(ospo)d(i)n knez ima pravdu i punu oblast] úgy a *nemesek*, mint az egyházi emberek, úgy a *kmet*-ek, mint minden más ember felett, ahogy az fentebb fel lett sorolva (*tako zvrhu plemenitih tako zvrhu ludi crikvenih i zvrhu kmeti i zvrhu vsih inih ludi kako se zgora udrži*). (...)” VZ 40. [17–20.]

⁹ Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus. A Frangepán család oklevéltára. Kiadják: Thallóczy Lajos, Barabás Samu. I. kötet: 1133–1453. Budapest 1910.

tól jól dokumentált⁹ történetét tekintve nem is meglepő. A „vegliai comes”-ek kiterjedt rokonsága¹⁰ a 13–14. század fordulója körüli évtizedekre az észak-horvát régió igen jelentős halommal bíró familiájává vált, ami már az 1280-as évek végén is a „tartományúri hatalom” kialakulásának irányába mutatott.¹¹ Érthető tehát, hogy a VZ-t elemző történészek zöme a vinodoli társadalom rekonstrukciója során kevés figyelmet szentel a *knezek*nek, őket lényegében a társadalmon „kívül” – pontosabban: a „fölött” – képzelel el, és elsősorban azokra a rétegekre fókuszál, akiket a novi grad-i gyűlésen (afféle *pars sanior* módjára¹²) a választott képviselők éppen velük, „természetes urakkal”¹³ szemben reprezentáltak.¹⁴

E rétegek elrendezése – a VZ-t a tudomány számára „felfedező” Antun Mažuranić-tól kezdve (1843),¹⁵ Marko Kostrenčić (1923, 1949),¹⁶ Miho Barada (1952)¹⁷ és Nada Klaić (1963, 1988)¹⁸ tanulmányain át Lujo Margetić

¹⁰ Kezdsőoraiban maga a VZ is felsorolja a család 1288-ban élő férfi tagjait – „*Va vrime ubo velikih muže gospode Fedriga, Ivana, Leonarda, Duima, Bartola i Vida, krčkih, vinodolskih i modruških knezi*” – akik közül konkrétan Levnard volt jelen a novi grad-i gyűlésen. VZ 10. [5–7., 15–16.] Az itt szereplők leszármazási táblája (Vjekoslav Klaić rekonstrukciója nyomán): BARADA, MIHO: Hrvatski vlasteoski feudalizam po Vinodolskom zakonu. Zagreb 1952. (a továbbiakban: BARADA, 1952.) 96.

¹¹ KOŠČAK, VLADIMIR: Položaj Vinodola u hrvatskoj feudalnoj državi. Historijski zbornik 16 (1963) 131–146.; KLAJĆ, NADA: Vinodol od antičkih vremena do knezova Krčkih i Vinodoloskog zakona. Pazin-Rijeka 1988. 37–131. Kristó, 1979. passim.

¹² A VZ praecambuluma hangsúlyozza, hogy a gyűlésre „nem mind az öregeket” küldték, hanem azokat választották [*sbraše se*], „akikről tudott, hogy atyáik törvényeire jobban emlékeznek”. VZ 10. [16–19.]

¹³ Vö. a 70. § „g(ospo)d(i)na kneza naturalškoga” megfogalmazással. VZ 38. [29.]

¹⁴ A név szerint elősorolt, választott képviselők településként 3–5 főt tettek ki, egy részüket pedig betöltött funkciójuk alapján is ismerjük. Az összesen 39 főnyi delegátus között speciális helyet foglal el a küldöttek közt szereplő, ám nyilvánvalóan a *knez* képviselőletében (is?) eljáró novi grad-i *dvornik*, a választottak között pedig mind a 9 település esetében megtaláljuk a közösségek *satnik*-jét („száznagy”), egy vagy két egyházi embert (*arhiprovad, provad, pop, plován*), két ízben pedig a bírót (*sudac*) is. VZ 10. [26–29], 12. [1–18.] Vö. LEVAK, 2001. 40.

¹⁵ A 19. századi irodalomra összefoglalóan: BRATULIĆ, 1988. 7–13., ill. RAUKAR, TOMISLAV: Vinodolski zakon i hrvatsko srednjovjekovno društvo. Historijski zbornik 45. (1992) 155–168. (a továbbiakban: RAUKAR, 1992.) Különösen: 155–157.

¹⁶ KOSTRENCIĆ, 1923. ill. a 6. jz.-ben megadott irodalom.

¹⁷ BARADA, 1952.

írásaiig (1980-as évek)¹⁹ – kézenfekvőnek tűnő módon, főként az ún. „funkcionális rendek” jól ismert analógiája mentén történt, noha az egyes szerzők véleménye igencsak eltért e klasszikusnak tételezett társadalmi piramis belső szerkezeti „arányait” és az egyes társadalmi kategóriák konkrét tartalmát illetően.²⁰ Ennek okát mindenekelőtt abban kereshetjük, hogy a törvénytövege önmagában kevés biztos támpontot ad az egyes társadalmi rétegek értelmezéséhez, ráadásul a forrás népnyelvi jellegéből fakadóan bizonyos „önreferencialitással” is számot kell vetni, amennyiben a textus számos, nehezen meghatározható (ó)horvát terminusát vagy nem tudjuk más (lehetőleg egykorú²¹) forrás segítségével értelmezni, vagy ha igen, akkor e kútfők latin nyelven íródtak, ami olykor önmagában is interpretációs nehézségeket támaszt. E tekintetben a legkevesebb probléma a „nemesek”²² és az „egyházi emberek”²³ terén adódott, annak ellenére, hogy maga a VZ alig árul el róluk valamit (különösen az előbbiekről), ráadásul több ízben bukkannak fel olyan cikke-

¹⁸ KLAJČ, NADA: Što su kmetovi Vinodolskog zakona? Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Odsjek za povijest 4. (1962) 25–50. (a továbbiakban: KLAJČ, 1962.), ill. a 11. jz.-ben megadott irodalom.

¹⁹ MARGETIĆ, LUJO: Iz vinodolske prošlosti. Rijeka 1980. (a továbbiakban: MARGETIĆ, 1980.); UŐ: U susret 700. obljetnici Vinodolskog zakona. Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci 8. (1987) 1–20.; UŐ: Noviji pogledi na stariju povijest Vinodola, Krka i Senja. Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci 9. (1988) 1–19.

²⁰ RAUKAR, 1992. 155–159., LEVAK, 2001. 47–51.

²¹ A „Frangepánokra” és magára Vinodolra vonatkozó, 1288 előtti okleveles adataink viszonylagos számossága dacára a társadalom szerkezetéről lényegében alig tudunk valamit. (LEVAK, 2001. 65. továbbá a 11. jz.-ben megadott irodalom). A későbbi – különösen 15. századi források – retrospektív felhasználásának módszertani hátulütőire hívta fel a figyelmet Raukar, 1992. 158–159.

²² Az idézett 5. és 75. paragrafusba foglalt felsoroláson kívül nemesek (*plemeniti*) *kizárólag* az 54. cikkelyben bukkannak fel, mely – egyebek mellett – arról rendelkezik, hogy az udvar (*dvor*) engedélye nélkül *kmet* ne lehessen nemes „szószólója” (*odgovodnik*), és viszont, azaz a nemes se legyen *kmet* ügyének felelőse. (VZ 34. [1–3.]) Levak joggal mutat rá, hogy ennyi adatból nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket a vinodoli „nemesek” társadalmi helyzetével kapcsolatban. LEVAK, 2001. 74.) Analógiákon nyugvó további fejtegetéseit a későbbiekben tárgyalom.

²³ Az egyháziakra vonatkozó cikkelyek: 1–5. §: a püspök felé teljesítendő kötelezettségekről, VZ 12. [23–30], 14. [1–30.] (Vö. 8. jz.); 13. §: a vallási testvéretek [*bratščina*] tized-fizetéséről, VZ 18. [6–8.]; 15. §: a papok „örzéséről”, VZ 18.[12–13.]; 16. §: a szent rendek felvételéről, VZ 18. [14–15.]; 17. §: a *kmetek* egyházi szolgálatba állásának szabályozásáról, VZ 18. [15–19.]; 36. §: az egyházakból történő lopás büntetésének szabályozásáról, VZ 26. [1–4.]; 58. §: a parókusok kötelezettségeiről, VZ 34. [29.], 36. [1–5.]

lyekben, melyek a szintén nehezen definiálható *kmetovi* társadalmi csoportjával hozzák őket (az egyháziak esetében néhol kifejezetten szoros²⁴) összefüggésbe. A legnagyobb fejtörést épp ez utóbbi, tételesen mindössze 9 törvénycikkben szereplő²⁵ társadalmi csoport okozta: a *zakonnal* foglalkozó horvát historiográfia jó része a legnagyobb figyelmet a vinodoli *kmetek*nek szentelte,²⁶ ám – amint azt Levak tanulmánya is bizonyítja – a vita korántsem jutott nyugópontra.²⁷

²⁴ Ebből a szempontból külön említést érdemel a 36. cikkely, mely kimondja, hogy a *kmetek*re és a papokra (*popi*) ugyanazon törvény (*zakon*) – ti. a 35. §-ban foglaltak szerinti büntetés – vonatkozzék, ha templomból vagy monostorból lopnának. VZ 26. [1–4.] Kostrenčić szerint ez a papok „népi eredetére” utal (KOSTRENČIĆ, 1923. 194.)

²⁵ A mai horvátban leginkább „jobbágy” értelemben használatos *kmet* kifejezéssel a már idézetteken (5., 36., 54. és 75. §) kívül a 17., 25., 31., 50. és 54. cikkelyekben találkozunk. VZ 18. [15–19.]; VZ 20. [16–22.]; VZ 22. [27–29.], 24. [1–7.], VZ 30. [13–20.], VZ 32. [28–29.], 34. [1–5.]

²⁶ Antun Mažuranić szerint a *kmetek* nyílán „egyszerű földművesek” voltak, míg Marko Kostrenčić óvatosan megkerülve a kérdést, arra hívta fel a figyelmet, hogy – lévén a *knez* felé való kötelezettségeikről nem esik szó a *zakonban* – a *kmetek* társadalmi státusa lényegében nem tisztázható. (KOSTRENČIĆ, 1923. 191–193.) Miho Barada – az '50-es évek ideológiai premisszáinak megfelelően – a számarányát tekintve legjelentősebb, társadalmi helyzetét tekintve pedig legelnyomottabb dolgozó osztály megfelelőjét látta a *kmetek*ben, akik „(rab)szolga-paraszt” révén a koraközépkori *servi* utódainak tekinthetők, rendkívüli mértékű feudális kiszákmányolásukra pedig a 14–15. századi zárai (!) források vetnek fényt (terményadó, pénzadó, robot az allódiumon, a szabad költözés hiánya). (BARADA, 1952. 46–52.) Nada Klaić szerint a „*kmet*” (*ibagio*) kifejezés kettős értelmű: széles értelemben „alattvalót” jelent, míg szűken véve „földművest”. Márpedig a *zakon* a vár(os)lakó, *općinába* szerveződő „alattvalók” és a Frangepánok közti viszonyt szabályozza, így indokolatlan ezen alattvalókat agrárius értelemben vett *kmet*nek tekinteni. Ezért a 15. századi vinodoli forrásokban felbukkanó *pućanin* (magyarul kb. 'nemtelen', 'nem-nemes') kifejezés segédterminusként való bevezetését javasolja, ezzel különböztetve meg a vinodoli társadalom alaprtegét a VZ-ban szerinte (általánosan) *kmet* néven szereplő *općinai* tisztviselőktől. (KLAJČIĆ, 1962. 32–37.) Lujo Margetić a korábbi nézetek egyfajta szintézis-ként egy hibrid, „*kmet-pućanin*” terminus és értelmezési keret bevezetését javasolta, azon az alapon, hogy a VZ *kmetje*inek társadalmi helyzete többé-kevésbé megfeleltethető a későközépkori *pućanin*-ok társadalmi pozíciójával. (MARGETIĆ, 1980. 163.) Összefoglalóan (különösen Klaić írásának módszertani kritikájával): RAUKAR, 1992. 156–159., továbbá LEVAK, 2001. 47–51.

²⁷ Ugyanakkor a már eleve obskúrus „*inih vsakih ludi*” kifejezés tartalma, különösképpen pedig a *kmetek*hez való viszonya sem tisztázott, mint ahogy az sem, hogy a VZ-ban alkalmanként „foglalkozásnévvel” illetet társadalmi csoportok – 23. §: *pudari* = csőszök, VZ 20. [6.]; 43. §: *tovernar* = kocsmáros, *podružnik* = „aki más borát árulja” (*to e ki tue vino*

Mielőtt azonban ennek taglalásába fognánk, röviden utalnunk kell egy másik rekonstrukciós modellre is, melyet a VZ kínál. A „funkcionális rendek” szerinti (hagyományos) társadalmi piramis felvázolásán túl ugyanis a szöveg egy másfajta megközelítésre is módot ad, ami a törvényekben szereplő tisztségviselők, és különösen a *knezzel* szemben a helyi „társadalmat” (szintű saját tisztségviselőin keresztül) reprezentáló *közösségek (općinák)* léteére fókuszál. Ennek az *općinának* a közvetlen definiálása ugyan szintén nem problémamentes,²⁸ a vinodoli társadalom életében betöltött, kiemelkedő szerepét azonban már a *zakon* azon cikkelyei is kétségtelenné teszik, melyek kifejezetten hivatkoznak a „közösség” jelenlétére és működésére.²⁹ A vinodoli *općina* mint a *grad*³⁰ – de az újabb historiográfia értelmezése szerint még in-

prodae), VZ 28 [1–4.]; 66. §: *pastiri i orači* = pásztorok és szántóvetők, VZ 38. [11–12.] – hová is sorolandók. (RAUKAR, 1992. 160–161.)

²⁸ Tomislav Raukar, noha nem vitatja, hogy a VZ-ban szereplő *općina* kifejezés tartalmilag több rétegű, úgy véli, alappal gondolhatunk arra, hogy az, lényegét tekintve a latin *communitas/ commune* kifejezéseknek felel meg. Szerinte a vinodoli *općinának* és a dalmáciai *communitasnak* két – egymást olykor szükségképpen átfedő – alapjelentése van: 1.) *emberek közössége*, és 2.) *e közösség territórium*a, melynek középpontjában Vinodolban *grad*, Dalmáciában *civitas* áll. (RAUKAR, 1992. 159. 20. jz.)

²⁹ Barada, 1952. 83–90.; A 2., 3., 4., 5., 14., 16., 17., 31., 37., 57. és 58. § utal kifejezetten *općinára*. A cikkelyek között külön csoportot alkotnak az egyházi ügyekre vonatkozó pontok (2–4. §, 16–17. §, 58. §), melyek az *općinát* a vallási élet társadalmi kereteként tüntetik fel, mikor az „közösség” papjairól, templomáról/monostoráról, az átutazó püspökök a „közösség költéségén” történő ellátásáról, a *grad* templomában teljesítendő egyházi officiumok kötelezettségéről szólnak. VZ 14. [2–19.], 18. [14–19.], 34. [29.] és 36. [1–5.] A társadalmi mobilitás és az *općina* hangsúlyozott szerepe miatt is különös figyelmet érdemel a 17. §, mely szerint a *kmetek* vagy a közösség tagjai közül (*od kmet i od ludi općinskib*) senki sem mehet el, hogy a templomban vagy monostorban tartózkodjon és az egyház szolgálatba állva ott *obaritelnik* („egyházzsolga”) legyen, a *knez* és az *općina* engedélye nélkül. VZ 18. [15–19.]

A passzusok egy másik csoportjában (14. §, 31. §, 37. § 48. §, 58. §) az *općina* egyfajta „vagyonközösségként” jelenik meg, amire az őt részben megillető – többnyire a *knezzel* egyfajta „felezési szabály” szerint megosztott – különféle bírságokra vonatkozó kitételek utalnak. VZ 18. [8–12.], 22. [27–29.], ill. 24. [1–7.], 30. [1–7.], 26. [5–10.], 34. [29.] ill. 36. [1–5.]

³⁰ A ’vár/város’ jelentésű *grad* olykor az *općina*-val együtt jelenik meg a cikkelyekben mint a „vár(os) közössége” (16., 31., 37. §: *općina grada*), de önálló szereplésére is van példa (7. §: a vár(os) raktára, VZ 16. [2.]; 15. §: a vár(os)ban éjszaka minden papot – mint minden más embert – őrizni kell, VZ 18. [12–13.]) A 48. §-ban olyasféle, ez esetben a *grad* és Vinodol urai közötti bírságra vonatkozó „felezési szabályra” találunk példát, ami a más cikkelyekben foglalt *općina-knez* közti megosztáshoz hasonló. VZ 30. [1–7.] E tekintetben a papok

kább a *kmetek*³¹ – közösségének szervezete a törvényszövegben a működését garantáló intézményeken, mégpedig a gyűléseken³² és az *općinai* tisztségviselőkön (*satnik*,³³ *graščik* és *busović*³⁴) keresztül artikulálódik. Utóbbiaknak a VZ-ből rekonstruálható szerepe – noha etimologikus értelmezésük kétségtelesen katonai funkciójukra is utalhat³⁵ – mindenekelőtt az lehetett, hogy a *knezzel* és hivatalnokaival (*oficiali*³⁶) szemben a *grad/općina* képviselőtét elássák, illetve e közösségek előjáróiként lépjenek fel.

miszési és egyéb kötelezettségeinek elmulasztását szankcionáló 58. § a terminológia szintjén egyfajta „hibrid” megoldást ad, amennyiben itt a büntetésre vonatkozó „felezési szabály” tételesen az *općinára* és a *knezre* vonatkozik, miközben a paragrafus kimondottan azokra a papokra utal, „akiknek temploma a *gradban* van”. VZ 34. [29.]

³¹ KLAJČ, 1962. 49.; RAUKAR, 1992. 159.; LEVAK, 2001. passim

³² Az 57. § arról rendelkezik, hogy közösségi vagy rendkívüli gyűlést [*više općinsko ili navelačno*] a vár(os)ban [*u gradu*] vagy másutt – az *općinára* tartozó bármilyen ügyben – kizárólag a *knez* emberének jelenlétében lehet tartani, ellenkező esetben a közösség minden tulajdonát veszítse el a *knez* javára. VZ 34. [24–29.]

³³ A *satnik*ok („századosok”) a novi grad-i gyűlésen minden *grad* képviselőtében megjelentek, szerepüket pedig a már idézett 5. §-on túl a 61. cikkely (VZ 36. [20–23.]) azon kitétele is aláhúzza, miszerint az a vád(emelés) tekinthető jogszerűnek, melyet a *knez*, hivatalnokai (*oficiali*) vagy a *satnik* (a *satnik* jelenlétének hiányában pedig annak *felesége*) előtt tesznek. A többi *općinai* tisztségviselővel együtt a *satnik* is (véltetőleg) választott előjáró volt, mindenesetre meghatározott hivatali idővel rendelkezett. Ld. 26. §, VZ 20. [23–26.]

³⁴ A *graščik* és a *busović* mindössze a 25–26. §-okban szerepel – mindkét esetben a *satnik* mellett – olyan összefüggésben, ami funkciójuk tartalmát nem világítja meg közelebbről. VZ 20. [16–26.]

³⁵ Maurizio Levak a *satnik*-ot (etimologikus alapon) egyértelműen a *centurio*-val analóg, eredendően katonai funkciónak tekinti. (LEVAK, 2001. 45–46.) Miho Barada szerint a *graščik* a *castellanus*-nak felel meg, aki a *grad* őrzésének szervezésében játszhatott szerepet, míg a *busović*-ot (feltételesen) a hírnökök előljárójával azonosította. (BARADA, 1952. 89–90.) Hasonló véleményen van LEVAK, 2001. 46. A *graščik*kal kapcsolatban megjegyzendő azonban, hogy a horvát szakirodalom a *graščan* kifejezést a magyar „várjobbágy” horvát megfelelőjeként is használja. Ld. KARBIĆ, MARIJA–KARBIĆ, DAMIR: Pregled literature o plemstvu području Slavonije, Srijema i Baranje tijkom srednjeg vijeka. Scrinia Slavonica 1. (2001) 377–387. (a továbbiakban: KARBIĆ–KARBIĆ, 2001.), itt: 379. (10. jz.)

³⁶ A *knez* „embereit” a VZ általános alakban *kneza človiaka* (40. §: VZ 26. [18–19.], 57. §: VZ 34. [27.]), *oficiali* (33. és 61. §: Uo. 24. [16.], 36. [21.]) vagy *služabnici* (25. § és 50. §: Uo. 20. [21.], 30. [20.]) formában szerepelteti, akiket a másutt konkrétan említett tisztségviselőkkel (*dvornik*, *podknežin*, *perman*, *pristav*) azonosíthatunk. Jogi megkülönböztetésükre utal az 50. § azon kitétele, mely a *kmet*-től való lopás esetén 2 *soldin*, míg a *knez* udvarából vagy tisztségviselőjétől (*služabnici*) történő lopás esetén 7 *soldin* büntetést ró ki (VZ 30. [13–20.]), a 25. § pedig világosan elkülöníti egymástól a „*kmetek* törvényét” és a „hivatal-

Az előbbieken vázolt két társadalomszerkezeti modell „közös metszetében” a *kmetek* és az *općina* állnak, szerepük és egymáshoz való viszonyuk megítélése terén azonban számos értelmezési probléma maradt nyitott,³⁷ melyekre Maurizio Levak tanulmánya kínál egyfajta megoldást.

Gradokmetek és várjobbágyok a magyar–horvát királyságban

Levak 2001-es tanulmányában a fenti társadalomtörténeti modellekre és a horvát historiográfia korábbi eredményeire – továbbá válogatott magyar szakirodalomra – támaszkodva kétségtelenül újszerű meghatározását adta a VZ-ban megjelenő *kmetek* társadalmi kategóriájának, amennyiben azokat lényegében a Magyar Királyságban másutt is meglévő *várjobbágysággal* analóg társadalmi réteggént azonosította.³⁸ Nézetei a következőkben foglalhatók össze:

1.) *Magyarország* középkori védelmi rendszere a várakon nyugodott, melyek alapvetően a határok mentén sűrűsödtek, katonai szerepük és jelentőségük révén pedig a határmenti megyék [várispánságok? – Sz. G.] (*pogranična županija*) különleges státusszal bírtak. E várszervezet társadalmi vetületét jelenti a *iobagiones castri*, akik elsődleges katonai szolgálatuk révén – a *župan*-nak (*comes*) alárendelve – a várhoz kötődtek, tehát nem lévén teljesen szabad

nokokét”. E paragrafus egyébként az *općinát* és a *knezt* képviselő „tisztségviselők” jogi megkülönböztetése tekintetében is igen határozottan fogalmaz, amennyiben előbbieket a *kmetek* törvénye és bírósága, és nem a *knez* hivatalnokainak törvénye alá tartoznak (*pod zakon i pod pravdu kmetsku a ne ot s(lu)žabniki i po zakonu kmetćskomu sudet se...*) VZ 20. [20–21.]

³⁷ Megjegyzendő, hogy a fent vázolt strukturális képletekben kevésbé kapnak szerepet a vinodoli társadalmat átszövő *vérségi kötelékek*, amit egyébként indokol az a tény, hogy erre utaló nyomok alig lelhetők fel a VZ szövegében. 'Nemzettség' (*pleme*) pusztán egyetlen paragrafusban (29. §), ráadásul a *zakon* egész jogi rendszerét tekintve határozottan archaikus képletnek tűnő – és alig valamivel több helyen (29., 31. és 62. §) említett – vérdíj (*vražba*) kapcsán kerül elő, aminek felét a *knez* emberének megölése esetén a nemzettségnek kell állnia, ha a tettest nem sikerül elfogni. VZ 22. [11–19.] A 31. § a *kmetek* vagy „a rokonságába tartozók” (*kmeta ili od roda kmet*) megölése esetén szól a *vražba* fizetésének kötelezettségéről, amit részben rokonai (*bližiki*), részben utódai kellett megfizessenek, ha a tettes megszökött. VZ 22. [27–29.], 24. [1–7.] A 62. § minden részlet mellőzésével szól gyűjtogatás kapcsán a *vražba*-fizetés kötelezettségéről. VZ 36. [23–29.] E paragrafusok értelmezését azonban jelentős mértékben megnehezíti, hogy a vérségi kötelékekre, rokonsági fokokra utal kifejezések tartalma (*pleme, rod, bližiki*) nem határozható meg egyértelműen.

³⁸ LEVAK, 2001. 65–76.

állapotúak, egyfajta „királyi emberek” (*kraljevi ljudi*) voltak. (Erre utal az általánosan „alattvaló” értelmű magyar *jobbágy* szó is fenti jelzős formájában, amennyiben a várjobbágyok speciális királyi „alattvalóknak” tekinthetők.) Ekként részesültek a várjobbágyok a királyi várak földjeiből, melyet a *castrenses*-nek (*kastrenza*) hívott társadalmi réteg művelt a várnak, és így a várjobbágyoknak alárendelve. (Igaz, utóbbiak rendelkezhetek saját birtokokkal is, ám földjeik zöme királyi tulajdon volt). A 13–14. századi királyi adománypolitika keretében a várak többsége kikerült az uralkodó joghatósága alól, ami fokozatosan a várjobbágyság megszűnéséhez vezetett: egy részük le-süllyedt, míg mások beolvadtak a nemesség alsó rétegébe.³⁹

2.) E Szent Istvánig visszavezethető magyarországi intézmény átültetése (dél)szláv, pontosabban *szlavón* területre vélhetőleg Szent László nevéhez köthető, aki a már létező magyar szisztémát egy, Szlavóniában a 11. század végén (szintén valószínűsíthető módon) már létező várstruktúrára alkalmazta, igaz, erre utaló adataink csak a 13. századból vannak.⁴⁰ Ekkortól viszont számos forrásunk szól szlavóniai várjobbágyokról, miközben annak is van nyoma, hogy az ún. „báni” (tenger melléki) Horvátország területén is felbukkant e sajátos társadalmi kategória.⁴¹ A drávántúli területeken a várjobbágyság története a magyarországihoz hasonló tendenciát követett, amennyiben egy részüknek sikerült betagozódni a nemesség alsóbb rétegébe, míg más részük „klasszikus középkori *kmetté*” vált.⁴² E folyamatban a várjobbágyságot fenyegető legnagyobb kihívás a *županok*/ nemesek felől érkezett,

³⁹ Uo. 65–67.

⁴⁰ Levak (részben Nada Klaić nyomán) a gorai és gorikai várispánság (*županija*) – vélt – katonai jelentőségére utal, illetve mindenekelött az 1224-ben szereplő „goricai szent király jobbágyfiainak” szereplését értelmezi ebben az irányban (Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Ed.: T. Smičiklas, M. Kostrenčić, S. Gunjača, D. Rendić-Miočević. Vol. I–XVIII. Zagreb 1904–1990. (a továbbiakban: CD) III. 213. sz.), továbbá a zágrábi *hospesek* 1242-i kiváltságlevelében a határ védelmére (CD IV. 155. sz.: *ad securitatem confinii*) vonatkozó szakaszra hivatkozik. (LEVAK, 2001. 67–68.)

⁴¹ A szerző itt IV. Béla 1263. január 29-i oklevelére (CD V. 748. sz.) utal, mely a likai *županijában* fekvő várföldek kapcsán említi „*iobagionibus castris de Budem(er)ichigi*” alakban várjobbágyokat. (LEVAK, 2001. 68.)

⁴² Uo. 68. „A Drávától délre fekvő királyi várak várjobbágyait (*gradokmetove kraljevskih gradova*) a latin források *iobagiones castris*-nak nevezik, nem különböztetve meg őket a magyarországiaktól, ami arra utal, hogy társadalmi helyzetükben sem különböztette meg őket semmi a régi magyar megyék [várispánságok? ~ *županija* – Sz. G.] várjobbágyainak (*gradskih iobagiona*) helyzetétől.” (Uo. 69.)

akik a királyi várak megszerzésére törekedve veszélyeztették a latin oklevelekben *iobagiones castr*-nak hívott, de a drávántúli szláv közegben nyilván *gradokmet*nek nevezett társadalmi csoportot. Közülük pedig azok tudták magukat leginkább megvédeni, akik fellépésüket közösségként voltak képesek megszervezni (pl. a Turopoljében, vagy a kalniki várispánság területén).⁴³

3.) Az előbbiek alapján a vinodoli *km*etek eredetét a *gradokmet*ben kell keresnünk. Vinodolban ti. „minden előfeltétel adott volt” a fentihez hasonló társadalmi fejlődéshez: „évezredes határmentiség”, állandó katonai rendszer, fejlett várszerkezet, stabil feudális viszonyok. Az igazgatás itt (is) a „katonaparasztok közösségeire” (*na zajednici seljaka-vojnika*) épült,⁴⁴ melyre Krk *knezei* (a „Frangepánok”) a 12–13. század folyamán rátelepedtek, ami fokozatosan megszüntette a vinodoli *gardokmet*ek közvetlen királyi alattvalói státusát. A VZ szövege egyszerre őrizte meg a korábbi *gradokmet*-szervezet („az egykori várjobbágyok közösségének”⁴⁵) lenyomatát – pontosabban a gyűlés részben épp ennek megerősítésére törekedett – és a vinodoli (*grado*)*km*eteket lesüllyedéssel fenyegető folyamat 13. század végi állomásának képét, azaz a *zakon* egy átmeneti állapotot rögzített.⁴⁶ A VZ a *knez* és az *općina* közötti megállapodásként értéklehető, melyben az utóbbi, választott tisztségviselőin keresztül – akiknek megnevezése utal a szervezet egykori katonai gyökereire – testesítette meg *uraikkal szemben* a (az egymáshoz szoros vérségi kötelékekkel kapcsolódó⁴⁷) *km*etek „közösségét”. A törvények egy jelentős részének célja épp az volt, hogy az *općinát* mint a (*grado*)*km*etek társadalomszerkezeti keretét és annak homogenitását „befelé” is megerősítse,⁴⁸ lévén ez volt

⁴³ LEVAK, 2001. 67–69.

⁴⁴ Uo. 69.

⁴⁵ Uo. 70.

⁴⁶ „A Vinodolski *zakon km*etjei már nem voltak várjobbágyok (*gardokmetovi*), de még nem váltak klasszikus feudális jobbággyá (*km*etovi) sem.” (Uo. 77.)

⁴⁷ Uo. 75.

⁴⁸ A VZ *općinája* Levak szerint a (*grado*)*km*etek „közösségével” azonos: a *km*eteket e néven említő kilenc cikkelyen túl, ti. a szöveg a 'ki' vonatkozó névmással szintén rájuk utal, tehát a VZ paragrafusainak jelentős hányada e társadalmi csoportra értendő. A szerző úgy véli, hogy a *km*et kifejezés kizárólag olyan cikkelyekben szerepel, ahol valamely másik társadalmi kategóriával való szemben állását hangsúlyozza a szöveg (5., 25., 36., 50., 54., 75. §), illetve ott, ahol világosan akarta kifejezni a „törvényhozó”, hogy az adott előírások a *km*etekre vonatkoznak (17., 25., 31., 73. §) LEVAK, 2001. 73. Nada Klaić a 'ki' névmást a *pućanin* („nemtelen”) alattvalókra értelmezte. KLAJČ, 1962. 39. A kétféle megközelítés nem áll nagyon távol egymástól.

„természetes uraikkal” szemben társadalmi státusuk megőrzésének legfőbb garanciája.⁴⁹ A „nemesek” szerény jelenléte a VZ szövegében annak tudható be, hogy ők már a *knez* bírói joghatósága alá tartoztak, az *općinának* pedig nem voltak tagjai – vélhetőleg olyan egykori *gradokmetek* leszármazottai lehettek, akik adott pillanatban megszabadultak kötelezettségeiktől, mellyel a „közösség” felé tartoztak.⁵⁰ Levak szerint a *castrenses*-szel analóg társadalmi kategóriának is megtaláljuk a nyomát a VZ-ban. A 66. § *pastiri i orači* néven nevezett szolgálónépessége a „*kastrenza*” utódai, akik a várnak, pontosabban a *gradokmetek općinájának* voltak alávetve.⁵¹

Talán Maurizio Levak invenciózus tanulmányának e rövid áttekintéséből is kiviláglik, hogy az általa rekonstruált vinodoli társadalom képe – a magyar, de főként szlavóniai analógiák felhasználása révén – csakis egy tágabb, egyszerre regionális (Drávántúl) és országos (magyar–horvát államközösség) társadalmi kontextus figyelembe vételével érthető meg. Levak érvelése azonban mindkét tekintetben több sebből vérzik, mégpedig első sorban az analógia (a komparatív eljárás) alapjául felhasznált jelenségek megválasztását illetően. Mivel ezek tételes számbavételére és részletes elemzésére jelen tanulmány keretei közt nincs mód,⁵² így a továbbiakban a regionális kontextus

⁴⁹ Az *općinai* tisztségviselők választott volta Levak szerint arra utal, hogy azok nem voltak a „közösség” kiváltságos tagjai. (ld. a VZ 25. §-t a 36. jz.-ben) A VZ-ban ti. „nincs nyoma” annak a jelenségnek, szemben a 13. századi magyar–horvát állam más területeinek várjobbágy-közösségeivel, hogy valamely család sikerrel sajátította volna ki az *općinai* tisztségeket (különösen a *satnikét*), aminek az lehet az oka, hogy ez sem az *općinának*, sem a *knez*nek nem volt érdeke. (LEVAK, 2001. 71.)

⁵⁰ LEVAK, 2001. 74. A párhuzam ezúttal is Szlavóniából származik, ahol a „nemeseket és *gradokmeteket* egymás mellett találjuk”, elsősorban pedig az különbözteti meg őket egymástól, hogy előbbieket saját tulajdonú birtokkal rendelkeztek – ami vagy királyi adományból származott, vagy régi nemzetségi föld volt. A nemeseket pedig olykor úgy is nevezik, mint akiket megszabadítottak a „*kmetek* kötelezettségei” alól. (Levak itt – Klaić alapján – egy 1244-es podgoriai státuszperre hivatkozik, melyben a podgoriai ispán által a várjobbágyok közé sorolt nemesek *nobilis* állapotát állítja helyre Dénes bán. CD IV. 221. sz.)

⁵¹ LEVAK, 2001. 74.

⁵² Itt csak felsorolásszerűen utalnék azokra az elemekre, mely Levak érveiben számomra a legproblematisabbnak tűnnek: 1. A „határmentiségből” fakadó, egyfajta társadalomfejlődési determinizmus „átfogó törvényként” való felhasználása; 2. Az analógnak tekintett társadalmi struktúra belső szerkezeti sajátosságainak (a nemesek, várjobbágyok, várnépbeliek közti jogi különbségeknek) a szinte teljes figyelmen kívül hagyása; 3. A „várjobbágyi *općina*” általános voltának – igaz, főleg a drávántúli szláv közegből vett példák alapján történő – tételezése.

– és egyben a fenti érvelés talán – legnagyobb súllyal latba eső elemét, a drávántúli (szlavóniai) „várjobbágyi *općina*” problémáját teszem vizsgálat tárgyává. Ez annál is indokoltabbnak tűnik, mivel – túl azon, hogy maga Levak is hivatkozik ezen „*općinák*knak” (Turopolje, Kalnik) a vinodolival analóg voltára⁵³ – e felvetés másutt is megjelent a legutóbbi időszak horvát historiográfiájában, szintén a VZ-ra hivatkozva.⁵⁴

Várjobbágyi „közösség” a Drávántúlon: Turopolje példája

Mielőtt a „legismertebbnek” tartott és a horvát szakirodalom által is eklatáns példának tekintett szlavóniai *općinára*, a „turopoljei nemesi közösségre” vonatkozó adatok közelebbi vizsgálatába fognák, érdemes röviden áttekintünk a VZ – és Levak fejtegetései – alapján azokat a strukturális elemeket, melyek *megléte és egyenemű volta* (természetesen mutatis mutandis) feltétlenül szükséges ahhoz, hogy igazoltnak tekinthessük egy efféle, a vinodolival analóg társadalmi intézmény létét.

A VZ *općinára* vonatkozó adatait alapul véve megállapítható, hogy a vinodoli „közösség” egyszerre volt területi és társadalmi intézmény. Territoriális értelemben középpontjában *grad* (vár) állt, ami a felé tartozó – a VZ alapján egyébként *nem* rekonstruálható, azaz Vinodol esetében jórészt hipotetikus⁵⁵ – (katonai) kötelezettségeik révén egyben a (*grado*)*kmetek* szociális közegének fókuszpontja is volt. E körül intézményesült az *općina* mint társadalmi szervezet: tagjai saját, választott tisztségviselőiken (*satnik* stb.) keresztül, gyűlések keretében jelentették meg „közösségi” létüket. Az *općina* tagjai – a *kmetek* – közt vélhetőleg szoros vérségi kötelékek feszültek (noha

⁵³ Uo. 68., 76.

⁵⁴ DOBRONIĆ, LELJA: Kalnički plemenitaši. Križevci 1998.; ANČIĆ, MLADEN: Vlastelinstvo hrvatskoga hercega u Gorskoj županiji. Povijesni prilozi 15 (1996) 201–240. A Marija és Damir Karbić historiográfiai áttekintésébe foglalt definitív „várjobbágy”-meghatározásban azt olvashatjuk, hogy e réteg az egész magyar–horvát királyság területén megtalálható volt, ám a horvátok lakta területen közülük „a turopoljei nemesi közösség” tagjai a legismertebbek, és az is igen valószínű, hogy a VZ *kmek* kifejezése is e társadalmi csoportra utal. KARBIĆ–KARBIĆ, 2001. 379. (10. jz.)

⁵⁵ A VZ 75 paragrafusa között egyetlen olyan cikkellyel sem találkozunk, ami a *kmetek* (vagy más, akár a *ki* névmással jelölt csoport) *katonai* kötelezettségeire utalna. Ez – mint fentebb utaltam rá – Levak és mások érvrendszerében is pusztán közvetett bizonyítékokon (a határmentiség állapota, az *općinai* tisztségviselők megnevezésének etimológiája) nyugszik.

ennek részletekbe menő kimunkálására a VZ megintcsak kevés muníciót biztosít), a 13. század végén pedig összetartozásuk jogi megerősítését társadalmi lesüllyedésük réme hívta életre.

Ha tekintetünket immár a középkori Szlavónia centrumában elhelyezkedő Turopoljéra⁵⁶ vetjük, azt tapasztaljuk, hogy a horvát történetírásban fogant kép szinte tökéletesen egybevág az előbbiekkal. A turopoljei nemesi közösség monográfiáját megalkotó, és a reá vonatkozó okleveles adatokat kiadó Emilij Laszowski óta,⁵⁷ a „Zágráb-mezői nemesek” kánonná merevedett története szerint e kiscsászi közösség a 13. században alakult ki. Első rá vonatkozó adatunk 1225-ből származik, mikor Béla herceg felmenti a zágrábi vár szolgálata alól Budunet és rokonait és a királyi serviensek sorába emeli őket.⁵⁸ Az 1250-es években a zágrábi vár említett jobbágysai újabb kiváltságokban részesültek,⁵⁹ ezek írásba foglalására pedig az 1278-as „sabor”-on (*generalis congregatio*) került sor, mikor közösségük elismeréseként megtörtént *comes terrestris* választására és adómentességre vonatkozó ősi jogaik báni megerősítése.⁶⁰ E folyamat „végét” 1279-ben a turopoljei nemesség „szabadságait” megerősítő királyi oklevél jelentette.⁶¹ Ezzel lényegében megszületett az

⁵⁶ Turopolje (Turopolja, Turovo polje, magyarul: Túrmező vagy Zágráb-mező) mint földrajzi egység a Zágrábtól délre fekvő, a Száva jobb partja és a Vukomeričke gorice alkotta dombvidék által közrefogott sík vidéket jelenti az Odra völgyében. Vö. LASZOVSKI EMIL: Turmező (Turopolje). In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. XXI. kötet: Szent István koronája országainak VIII. kötete. Budapest 1901. (in: Arcanum DVD könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret. Budapest 2004.)

⁵⁷ Monumenta historica nobilis communitatis Turopolje olim „campus Zagrabienensis” dictae. Collegit et sumptibus eiusdem communitatis edidit Emilius Laszowski I. 1225–1466. Zagreb 1904. [Az itt kiadott okleveleket a Smičiklas-féle szövegkiadásban (CD) használtam. – Sz. G.]; LASZOVSKI, EMILIJ: *Povijest Turopolja*. Zagreb 1910.; Uő.: *Plemenita općina Turopolje I–III*. Zagreb 1910–1924.

⁵⁸ CD III. 222. sz. (1225) Vjekoslav Klaić szerint ez a diploma „vetette meg a későbbi turopoljei nemesi közösség [općina]” alapjait. KLAJČ, VJEKOSLAV: *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća I–V*. Zagreb 1982. (a továbbiakban: KLAJČ, VJ., 1982.) I. 235.

⁵⁹ IV. Béla király 1255-ös – István szlavón bánnak a zágrábi várjobbágyságok erdejét helyreállító oklevelét (CD IV. 532. sz.) – megerősítő diplomája (CD IV. 533. sz.) e tekintetben különös jelentőséggel bír a historiográfia számára. Vö. PESTY FRIGYES: *A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században*. Budapest 1882. (a továbbiakban: PESTY, 1882.) 552.

⁶⁰ CD VI. 208. sz. (1278)

⁶¹ CD VI. 266. sz. (1279)

„*universitas nobilium campi Zagrabensis*”, melynek története ettől kezdve nem más, mint a századok folyamán újabb és újabb uralkodói elismeréshez jutó, intakt „közösségi” lét története, egészen a 20. század elejéig.⁶²

Látszólag tehát minden olyan lényeges strukturális elem kimutatható a 13. századi Turopoljében, ami a vinodoli *općina* sajtája is: van „*grad*” (a zágrábi *castrum*) mint a „*gradokmetek*” (*iobagiones castr*) kötelezettségeinek fókuszpontja, választott tisztségviselő (*comes terrestris*), az ősi jogok védelmében történő közösségi fellépés (az 1278-as *sabor*) és a vérségi kötelékek kimutatása sem okoz gondot. A zágrábi *várjobbágyokra* utaló 13. századi adatok áttekintése után azonban komoly kételyeink támadhatnak ezen interpretációt illetően.

Első kifogásunk az lehet – amint arra már Pesty Frigyes is rámutatott⁶³ –, hogy 1279 előtt a „Zágráb-mezei” (pontosabban: *Túrmezőn birtokos*) várjobbágyokra vonatkozó minden oklevelünk, *kivétel nélkül* (beleértve tehát a fentebb utalásszerűen említett, inkriminált adatokat is) *iobagiones castr* *Zagrabensis*-ről szól.⁶⁴ Ezen a ponton máris sérülni látszik az *općinával* kapcsolat-

⁶² E (főbb elemeit tekintve Laszowskira visszamenő) Turopolje-történet 13. századi részleteinek összegzése magyar nyelven: KATUS LÁSZLÓ: A délszláv–magyar kapcsolatok története I. A kezdetektől 1849-ig. Pécs 1998. 20–21.; Uő.: A túrmezei nemesi közösség. Rubicon 1994/ 4–5. 38–39. (itt a kismemesi közösség újkori történetével együtt), ill. HEKA, 2000. 245. (300. jz.) Horvát nyelven (az 57. jz.-ben megadott irodalmon túl): Čuk, Juraj: Zagrebačka županija oko XIII. stoljća. Zagreb 1942. 139–153. BEUC, IVAN: Povijest institucija državne vlasti kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Pravnopovijesne studije. Zagreb 1985. 124–125. A turopoljei jobbágyoknak a horvát „ősnemességével” (*praplemena*) azonos szabadságai elnyeréséről beszél Antun Dabinović is az 1278-as *sabor* kapcsán: DABINOVIĆ, ANTUN: Hrvatska državná i pravna povijest. Zagreb 1940. 203. Nada Klaić is kontinuuusnak tekinti a 13. századi adatokban felbukkanó, nemességhez jutó turopoljei várjobbágyokat 17. századi utódaikkal, noha minden, „közösségükre” utaló megjelölést (*općina*, *zajednica*) gondosan kerül a korai időszakra nézve. KLAJĆ, NADA: Povijest Zagreba I. Zagreb u srednjem vijeku. Zagreb 1982. (a továbbiakban: KLAJĆ, 1982.) 35. Klaić-nak a túrmezei „nemességgel” kapcsolatos finom fogalmi disztinkciói, már korai tanulmányában is tetten érhetők: KLAJĆ, NADA: Doba i funkcioneri comitata u XII. i XIII. stoljću. Zagreb 1946. (a továbbiakban: KLAJĆ, 1946.) 11., 14–16. Marija és Damir Karbić említett tanulmányának „várjobbágy”-meghatározása viszont a turopoljeiekre vonatkozó, általánosnak mondható szakirodalmi konszenzust tükrözi a „*turopoljske plemićke općine*” kifejezés használatával. KARBIĆ–KARBIĆ, 2001. 379. (10. jz.), ill. LEVAK, 2001. 76.

⁶³ PESTY, 1882. 551–553.

⁶⁴ CD IV. 355. sz., 358. sz. (1249), 451. sz. (1252), 532. sz., 533. sz. (1255), CD V. 596. sz. (1257), 628. sz. (1258), 733. sz. (1262), 823. sz. (1265), 880. sz. (1266), 895. sz. (1267), 979.

ban említett „területi szempont”, amennyiben rendelkezünk olyan adatokkal, melyek egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a zágrábi vár jobbágyai másutt – mégpedig a Szávától északra – is birtokoltak a 13. század folyamán, nem csak az Odra mentén.⁶⁵ Azaz metodikai szempontból két eset lehetséges: vagy eltekintünk attól, hogy a zágrábi várjobbágyokkal általában foglalkozó adatokat – köztük az 1278-as *generalis congregatio*-ról szóló báni oklevelet⁶⁶ –, legalábbis minden további megfontolás nélkül a „turopoljei közösségre” vonatkoztassuk, vagy *csak* azon forrásokat vesszük tekintetbe, melyek „Túrmezőt”, illetve az ott ténylegesen birtokló „zágrábi várjobbágyokat” említik (akár a zágrábi *castrum*ra való külön utalás nélkül is).⁶⁷ Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy az 1270-es évek vége előtt minden „turopoljei (vár)jobbágy” a zágrábi vár jobbágya volt, fordítva viszont ez nem igaz.

A „territoriális szempontot” illetően azonban az 1270-es évek vége kétségtelenül korszakhatár. 1279-ben bukkanak fel ugyanis először „Zágráb-mezei jobbágyok” (*iobagiones Campi Zagrabienensis*): Oporis fia Pál⁶⁸ és Vida fia Pál, akik a zágrábi káptalan előtt *Coztaneuch* birtok adásvételéről állítatnak ki oklevelet.⁶⁹ Az ügyben jelen lévő számos *vicinus* és *commetaneus* között pedig „*nobiles campi videlicet Zagrabienensis*” megnevezéssel illetettek is vannak, miközben a birtok egyik határa – melyet Vida fia Pál 35 zágrábi dénár lefizet-

sz. (1269), 52. sz. (1271), 73. sz. (1272), CD VI. 52. sz. (1273), 163. sz. (1276), 208. sz., 232. sz. (1278)

⁶⁵ A világosan Turopoljén kívülre lokalizálható *Blagusa* és *Scepnica* nevű birtokokra utaló adatok ezt vitathatatlaná teszik: CD V. 711. sz. (1261), 944. (1268), CD VI. 168. sz. (1277), 171. sz. (1277), ill. CD IV. 451. sz. (1252), CD V. 44. sz. (1271), CD VI. 488. sz. (1287), 584. sz. (1290) Különösen perdöntő a Tamás fia Domaldus („*consanguineo Laztech*”) *Scepniche*-i birtokának eladásáról szóló oklevél 1287-ből (CD VI. 488. sz.), melyben *commetaneusként* számos zágrábi várjobbágy szerepel, illetve az az adat, miszerint Károly Róbert 1308-ban a *iobagiones castri Zagrabienensis de generacione Laztech* megnevezéssel illetett várjobbágyokat Ágoston zágrábi püspöknek adományoz, minden birtokaikkal egyetemben. (CD VIII. 297. sz.) *Blagusa* és *Scepnica* elhelyezkedésére: DOBRONIĆ, LELJA: Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkog kaptola prema izvorima 13. i 14. stoljeća. Rad Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. 286. Zagreb 1952. 171–256., itt: 237., 240.

⁶⁶ CD VI. 208. sz.

⁶⁷ Nada Klaić kivételével, aki *kizárólag* a birtoklási szempontra tekintettel beszél „turopoljei várjobbágyokról”, a horvát történetírás zöme e két – mindenekelőtt *terminológiai* okokból – egymást kizáró megközelítés „vegyítésével” él. Vö. KLAJĆ, 1946. 15.

⁶⁸ Pál apja, Oporis 1262-ben többekkel egyetemben kezesként (*fideiussor*) szerepel zágrábi várjobbágyok Fábían zágrábi ispán előtt folyó birtokvitájában. (CD V. 733. sz.)

⁶⁹ CD VI. 253. sz. (1279)

tése fejében tudhatott magáénak – „*iuxta terram nobilium campi de Lomnicha*” futott. E káptalani kiadvány tehát egyszerre szerepeltet „Zágráb-mezei jobbágyokat”, illetve „Zágráb-mezei” és „Lomnica-mezei nemeseket”. Szerencsére a rendelkezésünkre álló oklevelek némi fényt visznek e terminológiai zűrzavarba. Vida fia Pál, „Zágráb-mezei jobbágy” már önmagában is reprezentálja a konzekvensnek legkevésbé sem nevezhető fogalomhasználatot, amikor 1273-ban a *iobagiones castris Zagrebiensis* közt szerepel, csakúgy, mint fia, Georgius, aki 1299-ben mutatta be apja *Coztaneuch* birtokra vonatkozó fenti oklevelét, ugyancsak a zágrábi káptalan előtt.⁷⁰ Az 1279-es adásvétel kapcsán említett „határosok” között található Wlkona fia István pedig 1276-ban még „zágrábi várjobbágy”, ám a zágrábi káptalan egy másik, szintúgy 1279-ben kelt oklevelében „Lomnica-mezei jobbágy”-ként szerepel, mikor *fratereivel Topolouech* birtokot megvásárolja a már említett Oporis fia Páltól.⁷¹

Úgy tűnik tehát, hogy a fenti fogalmi zavar, ha nem is könnyen, de rövidre zárható: az 1270-es évek végétől a korábban egyértelműen jelölt zágrábi várjobbágyokra immár – ha egyelőre nem is következetesen – *birtokuk elhelyezkedése* alapján is utalnak az oklevelek, miközben alkalmanként „nemesekként” is szerepelnek.⁷² Vinodoli értelemben vett „közösségi” (*općinski*) létüket illetően azonban ez újfent komoly *terminológiai* kételyeket kelt, amennyiben e fogalmak mind határozottabban nem a „grad”-ra (*castrum*ra), hanem kifejezetten a *campus*-ra utalnak – ráadásul „Zágráb-mező” és „Lomnica-mező” *ugyanarra*, a későbbi Turopolje területére vall,⁷³ noha kétségtelen,

⁷⁰ CD VI. 52. sz. (1273); CD VII. 292. sz. (1299)

⁷¹ CD VI. 163. sz. (1276); 270. sz. (1279): „*nominatis iobagionibus campi de Lomnicha*”

⁷² A dolog szépséghibája, hogy éppen az 1279-es adásvételi szerződés (CD VI. 253. sz.) határosai közt említett *nobiles campi videlicet Zagrebiensis*-ként szereplők, *Vrbanus* fiai: *Purous* és *Radus* nem követhetők nyomon sem a későbbi, sem a korábbi oklevelekben. Mindazonáltal megkockáztathatjuk, hogy a „Lomnica-mezei jobbágyokkal/ nemesekkel” kapcsolatban tapasztalt fogalmi következetlenség ezen adatra is érvényes lehet: vagyis a Zágráb-mezei „nemesek” és „jobbágyok” közt talán nem volt érdemi különbség – eredendően zágrábi várjobbágyok voltak. Ez annál is inkább valószínűsíthető, mivel a „Zágráb-mezei nemes” kifejezés a 13. században többet nem bukkan fel, legközelebb csak 1326-ban találkozzunk vele. Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XII., XIV., XVII. XXIII–XXIV. Szerk.: Almási Tibor et al. Budapest–Szeged, 1990–2004. (a továbbiakban: Anj. Okl.) X. 401. sz.

⁷³ *Lomnicha* – a mai Donja Lomnica – Velika Goricától nyugatra található, a későbbi (új-kori) turopoljei nemesi kerület nyugati peremén. (Az oklevélben szereplő megnevezés ugyanakkor a hasonló nevű patakra is utalhat.) A *Turovo polje* név először az 1334. évi

hogy a fogalomhasználat a 13. század folyamán végig divergál.⁷⁴ Mivel a későbbi századokban a „turopoljei közösség” világos területi kontúrokkal rendelkezett, így ennek territoriális értelemben vett rávetítése a 13. századi állapotokra, a fentiek alapján legalábbis megkérdőjelezhető. Annál is inkább, mivel olyan Túrmezőn birtokos zágrábi várjobbágyokra vonatkozóan is rendelkezünk adatokkal, akik *másutt is* birtokoltak az – úgymond – „*općinai*” terezenumon kívül. Az 1279-es adásvételi szerződésben említett *vicinusok* között szerepel („Pocakos” ~ *uentrosus*) *Martinus fia Vachchich*,⁷⁵ akinek ezek szerint az Odra mentén valahol birtokhatára húzódott. Ezzel szemben 1313-ban a Szávától északra fekvő *Blagusa*-i földjének eladásáról hallunk, melyre vonatkozóan apja összes hiteles oklevelét is átadta a zágrábi káptalannak és a területet megvásároló Ágoston zágrábi püspöknek.⁷⁶ Ezek között lehetett Roland bán 1261. évi, valamint Béla herceg 1268-i oklevele is, melyek *Blagusa*-t Martinus, zágrábi várjobbágy „*atyai örökségének*” ismerték el.⁷⁷ 1327-ben Rados fia Mátyás „Zágráb-mezei nemes” özvegye és fia, a Medvedgrad alatti *Petrouch* nevű örökbirtok-részüket cserélik el – a néhai Mátyás comes idején érvényes határok között – Dénes zágrábi klerikussal, utóbbi *Hraztha* nevű, „*de campo Zagrebiensi*” fekvő földjéért.⁷⁸ Míg előbbinél teljességgel nem zárhatjuk ki, hogy tulajdonosaik a Medvednica aljában fekvő birtok „megszerzése” idején – pontosabban: amikor a földdarab Mátyás comes birtokába

zágrábi káptalani statútumban szerepel: *Item ecclesia de campo Turouo et de Odra sancti Georgii*. A templomot Buturac Velika Goricára lokalizálja. BUTURAC, JOSIP: Popis župa zagrebačke biskupije od god. 1334. Zagreb 1944. 19.

⁷⁴ III. András 1291. évi oklevele *Cheby* nevű földet *in campis in comitatu Zagradiensi existentem* szerepelteti, melyen a (zágrábi) vár *hospesei* laktak (*super quo hospites eiusdem castris nostri residebant*). (CD VII. 55. sz.)

⁷⁵ CD VI. 253. sz. (1279) Atyja, a „pocakos” Martinus a Lomnica mentén fekvő földdarab hovatartozása ügyében mint kezes (*fideiussor*) bukkan fel más zágrábi várjobbágyokkal egyetemben Fábíán zágrábi ispán 1262. július 6-án kelt oklevelében. (CD V. 733. sz.)

⁷⁶ CD VIII. 281. sz. (1313)

⁷⁷ A földet 1261-ben Martinus, zágrábi várjobbágy „*atyai örökségének*” vallotta (CD V. 711. sz.: „*quod ipsa terra sua esset hereditaria et fuisset ab antiquo per patrem et predecessores suos pacifice possessa et sibi relicta*”) midőn zágrábi várnépek azzal vádolták, hogy a birtokot – amit maguk is *terra hereditaria ipsorum*-nak állítottak! – tőlük erőszakkal vette el. A *possessio*-t végül Roland bán Martinus-nak és örökösének ítélte, csakúgy mint Béla, egész Szlavónia, Dalmácia és Horvátország hercege mikor az említett várnépek az ügyet 1268-ban újfent felmelegítették. (CD V. 944. sz.)

⁷⁸ Anj. Okl. XI. 141. sz. (1327)

került⁷⁹ – már „Zágráb-mezei nemesek” voltak, Dénes klerikusról azonban ezt aligha gondolhatjuk: az ő esetében a zágrábi *campus*-ra történő hivatkozás világosan a *possessio* földrajzi fekvésére utal.

Egészében tehát a „turopoljei (vár)jobbággyokkal” kapcsolatban felvonultatott terminológiai és birtoklástörténeti megfigyelések arra vallanak, hogy a feltételezett „nemesi (pontosabban: várjobbági) közösség” mint *territoriális egység* a 13. században még nem létezett, és különösen nem a zágrábi *vár* jobbággyainak valamiféle közösségi terrénumaként.⁸⁰ A *iobagiones castri Zagrabiensis* tagjai éppúgy birtokoltak a Turopoljén kívül, mint ahogy a zágrábi *campus*-on birtoklóknak is voltak másutt fekvősegeik. A későbbi „túrmezei nemesi kerület” területi kontúrjai már kétségtelenül felsejlenek e korai adatokban is, ám ezek egyelőre nem mutatnak túl a zágrábi várjobbággyok *egy részének* – talán zömének – *egy helyen* (a Zágráb-mezőn), *egymás szomszédságában való birtoklásának* tényén. Arra azonban nem vall semmi, hogy e „közös” (egymás határában történő) birtoklás a *campus*-on már ekkor valamiféle *universitas*-ra utaló jogi relevanciára tett volna szert, amit a „turopoljeiek” zágrábi várjobbággyként való későbbi szereplései is alátámasztanak.⁸¹ Mindazonáltal a hagyományos történeti nézőpont „védelmében” felhozható egy sajátos körülmény: a Túrmező területén regisztrált „nemesi” birtokokra vonatkozó adatok anakronisztikus interpretációja ugyanis *nem* a modern horvát történetírás „találmánya”. Ez az értelmezői folyamat ti. már a 15. században elkezdődött, ami azokban az esetekben érhető tetten, mikor Árpád-kori oklevelekben felbukkanó „turopoljei” földekre és szabadságokra vonatkozó okiratokat a késő középkorban már „valódi” *túrmezei nemesek* íratnak át az uralkodókkal, ezzel mintegy „ősi turopoljei jogokká” előléptetve a régi diplomákban foglaltakat.⁸²

⁷⁹ A várjobbági *terra hereditaria*-fogalom értelmezési nehézségeire: ZSOLDOS, 1999. 142–157.

⁸⁰ Amennyiben az 1279-es oklevél (CD VI. 253. sz.) „*nobiles campi (...) Zagrabiensis*” terminusa netán mégis létező társadalmi/ jogi különbségek jeleként különböztette meg *Vrbanus* fiait a zágrábi vár jobbággyaitól, akkor ez a 13. századi Túrmezőn *mixtim* birtokló nemesekre és várjobbággyokra utal, ami újfent negatívum a *túrmezei várjobbággy-”općina”* *territoriális egységét* illetően. Turopoljét „vegyes”-birtoklású területnek tekintette Nada Klaić is. (KLAJĆ, 1982. 42.)

⁸¹ CD VII. 292. sz. (1299), CD VIII. 281. sz. (1313)

⁸² Sajátos módon ide sorolható a „turopoljei nemesi közösséggel” kapcsolatba hozott legelső (hamis) oklevél 1225-ből (CD III. 222. sz.), mely szerint Béla herceg Budune-t és testvéreit

Az előbbiek persze a szociális (jogi) szervezetként felfogott (vinodoli) *općina* megfelelőjének tételezett 13. századi zágrábi („turopoljei”) várjobbágyi „közösség” létét illetően is komoly kételyeket támasztanak. Ha az e tekintetben alapvető fontosságú, korábban említett három tényező – az *općina* tagjai közt feszülő vérségi kötelékek, és (nagyobb súllyal) a „közösség” régi jogait megerősítő együttes fellépés (gyűlés), ill. választott, az *općina* ügyeiben eljáró tisztségviselők – meglétének bizonyos nyomait regisztrálni is tudjuk, ezek csak a felszíni jelenségek terén tűnnek analógnak a vinodoli struktúra alkotóelemeivel.

Vérségi kötelékekről valló forrásaink jóval számosabbak a zágrábi várjobbágyokra vonatkozóan, mint a vinodoli „(grado)kmetek” esetében. A zágrábi *castrum* jobbágysai ugyanis egy-egy oklevélben igen nagy számban fordulnak elő, a név szerint említett jelenlévők pedig szinte mindig magukat és rokonságukat (*pro se et tota generatione ipsorum*) is képviselik.⁸³ A vinodoli

a zágrábi vár szolgálata alól (*ab obligatoria seruitute castris Zagrabienis*) felmentve a királyi szervensek közé emeli. Az oklevél hamis voltára már Šufflay Milán felhívta a figyelmet (Ld. Šufflay Milán recenzióját Laszowski forráskiadványáról. Turul 1905/2. 94–96.), míg Szentpétery Imre szerint a diploma „nagyon erős gyanút kelt”. (Vö. Szentpétery Imre–Borsa Iván (szerk.): *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikái jegyzéke I–II/1–4. Budapest 1923–1987. (a továbbiakban: RA) 178.) Béla herceg oklevelét Nada Klaić előbb hamisítványnak vélte (KlAIĆ, 1946. 15.), míg utóbb hitelessége mellett érvelt. (KlAIĆ, 1982. 36.) IV. Béla oklevele 1466-os átiratában maradt ránk, mikor a Mátyás király előtt megjelent túrmezei nemesek – „*in ipsorum ac universorum nobilium Campi Zagrabienis, fratrum videlicet suorum generacionalium*” – azt bemutatták, az uralkodó pedig átiratta és megerősítette: „*Bele regis (...) presentibus literis nostris privilegialibus de verbo ad verbum (...) confirmamus, presentis scripti nostri patrocinio mediante, sine tamen preiudicio castris nostri Zagrabienis vocati.*” Idézi: KlAIĆ, 1982. 36. 18–19. jz. Mivel a 15. században már aligha volt értelmezhető a „királyi szervenség” emelés eredeti jelentősége, így az 1466-os átiratás lényegét a kérelmezők társadalmi (nemesi) státusza régiségének hangoztatásában/ bizonyításában fedezhetjük fel. Hasonló jelenség figyelhető meg az 1255-ös, István bán zágrábi várjobbágyok erdejét helyreállító oklevelének (CD IV. 532. sz.) királyi megerősítése kapcsán is (CD IV. 533. sz.), amit 1436-ban az „Zágráb-mezeiek” kérésre Zsigmond király újfent megerősített. Az aktusnak azonban ez esetben kétségtelenül birtokjogi jelentősége (is) volt. Vö. PESTY, 1882. 552. Nada Klaić – az általa egyébként (az 1255-ös adat esetében joggal) hitelesnek tartott – Béla-féle oklevelek kapcsán, szintén 15. századi „visszélésekről” beszél. (KlAIĆ, 1982. 36.)

⁸³ Ezt az idézett, 1279-es adásvételi szerződésben szereplő „határosok” felsorolása jól illusztrálja. CD VI. 253. sz.: „*Astiterunt eciam commetanei ez uicini terre prescripte videlicet Tortko filius Raduanti, Welissa filius Petri, Isac filius Dezen, Stephanus filius Wlkona, Tobias filius Raducha, Jako filius Wlcozlay, Chur filius Puruos, Obrad filius Nezde, Wlksa filius Su-*

kmetek közti vérségi kapcsolatok rekonstrukciója ezzel szemben jóval szerényebb alapokra kénytelen támaszkodni, amit alkalmasint az magyaráz, hogy a vinodoli *općina* – amennyire ez megállapítható – *nem* vérségi alapokon nyugvó szerveződés volt, ha a VZ 31. §-át⁸⁴ a többi „közösségre” vonatkozó, már idézett cikkellyel egybe vetve helyesen értelmezzük. A *vérdíj* mint a vérségi kötelékekre utaló archaikus intézmény⁸⁵ fizetésének szabályozásában mindenestre az *općina* alig kap szerepet, szemben a bírságokra vonatkozó passzusok döntő hányadával.⁸⁶ E jelenség magyarázata pedig vélhetőleg abban rejlik, hogy az *općina* inkább a *grad* társadalmi leképeződése lehetett, és nem valamely konkrét társadalmi csoporté.⁸⁷

A „közösségi fellépés” (gyűlés) és „képviselő” (választott tisztségviselő) kérdését – úgy is mint a (vinodoli) *općina* szervezeti létének meghatározó tényezőit – a zágrábi várjobbágyok esetében célszerű együtt tárgyalnunk, mi-

pizlay, Vachchich filius Martini uentrosi, pro se et tota generacione ipsorum; item Purouos et Radus filii Vrbani, pro se et generacione erorum, nobiles campi videlicet Zagrabienis...”, de hasonló „tömeget” alkottak a Béla, egész Szlavónia hercege előtt, 1269-ben megjelent várjobbágyok is, akiknek 3 falu tulajdonjoga körül támadt vitája a zágrábi káptalannal. (CD V. 979. sz.) Vjekoslav Klaić szerint a *generatio* kifejezés – ami „kizárólag a nemesek megjelölésére szolgált” – arra vall, hogy a türmezei *općina* tagjai, bár nem tartoztak a régi horvát nemességbe, de királyi kegy révén ugyanolyan jogokhoz jutottak. (KLAJĆ, VJ., 1882. I. 324.) A várjobbágy-nemzetségek vonatkozásában ld. ZSOLDOS ATTILA: Nemzetség és várjobbágyosság. Megjegyzések a várjobbágy-nemzetségek számának kérdéséhez. Turul, 1993/4. 15–25. A szlavóniai várjobbágyok esetében mindazonáltal további kutatásoknak kell tisztázni, hogy e rokoni kötelékek a magyar értelemben vett 'nemzetségi', netán a szláv *zadruga*-nak megfelelő társadalmi intézményt takarnak-e.

⁸⁴ A 31. § a *kmetek* vagy „a *kmet* rokonságába tartozók” (*kmeta ili od roda kmet*) megölése esetére vonatkozóan a *vražba* (vérdíj) fizetésének kötelezettsége kapcsán említi, hogy a szökésben lévő tettes helyett fizetendő 100 *libra* fele részben a közelebbi rokonokat (*bližiki*), fele részben az utódokat terhelte, amin az áldozat rokonsága (*bližiki*) hasonlóképp fele-fele arányban osztozott a gyerekekkel. 2 *libra* azonban annak a „vár(os)i közösségnek” is járt, melynek az áldozat tagja volt (*onoga grada ki e ubien općini*). VZ 22. [27–29.], 24. [1–7.]

⁸⁵ A 29. § a *vražba* (vérdíj) mellett célszerűnek találta megjegyezni, hogy az „pénzbüntetés” (*vražbu to e zagovor vrnezi*) VZ 22. [16.], ami talán arra vall, hogy a kifejezés az 1280-as évek végén már értelmezési bizonytalanságra adhatott okot.

⁸⁶ Vö. 29. jz. (VZ 14. §, 31. §, 37. §, 48. §, 58. §)

⁸⁷ Ld. a VZ 15., 16., 31., 37., 48. és 58. §, melyek a *grad* és az *općina* kifejezések erősen szinonim voltára utalnak. Vö. 30. jz.

vel az előbbi, az 1278-as „*sabor*” határozatainak egyike az utóbbiról, a *comes terrestris* választásának szabályozásáról is rendelkezik.⁸⁸

A *comes terrestris* tisztségnév zágrábi várjobbágyokkal kapcsolatban az 1250-es évek végén bukkan fel először, a továbbiakban pedig több képviselőjét is név szerint ismerjük.⁸⁹ A tisztség – melynek megnevezése amúgy nem tartozik a magyarországi középkori latinság kifejezetten könnyen definiálható terminusai közé⁹⁰ – tartalmának finom részleteibe az okleveles adatok csak kevés betekintést engednek, az azonban megállapítható, hogy a Zágrábbal kapcsolatba hozott *comes terrestris*-ek⁹¹ szereplése a 13. század folyamán kizárólag zágrábi várjobbágyok birtokügyeiben – elsősorban határviták és adásvételek esetén – merült fel.⁹² Első okleveles említése ugyan halvány nyomokban utal(hat) arra, hogy a zágrábi vár ispánjának alárendeltjéről van szó,⁹³ de az 1278-as *generalis congregacio* ide vágó intézkedése – mely a tisztség „*de communi consensu*”, évente megújítható állításáról rendelkezik⁹⁴ –, továbbá a 1279-es királyi megerősítést kezdeményező fellépés a *comes terrestris*-t elég határozottan a várjobbágyok tisztségviselőjének tünteti fel.⁹⁵ Ugyanakkor a Levak-féle analógia terminológiai oldalát tekintve problémát jelent,

⁸⁸ CD VI. 208. sz. (1278)

⁸⁹ Wolizlaus: CD V. 596. sz. (1257); Bosnia: CD V. 628. sz. (1258); Endrich: CD V. 880. sz. (1266), 895. sz. (1267); Gymzina fia László: CD VI. 52. sz. (1273)

⁹⁰ *comes terrestris* v. *terrigena*: „meghatározott területen lakó nemesek választott bírója”. *Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára.* Vol. II. Fasc. 2. Budapest 1991. 191., 195.

⁹¹ A tisztség a 13. század második felében – a zágrábin kívül – a körösi, kalniki és rovišcei *comitatus*okban is felbukkan. (KlAIĆ, 1946. 14.)

⁹² CD V. 596. sz. (1257), 628. sz. (1258), 880. sz. (1266), 895. sz. (1267); CD VI. 52. sz. (1273)

⁹³ 1257-ben „*Wolizlay terrestris comitis nostri*” szerepel Tyburcius zágrábi ispán oklevelében. (CD V. 596. sz.) Nada Klaić szerint a *comes terrestris* az ispán (*comes castri*) képviselője volt a váron kívüli ügyekben, ahogy a *comes curialis* a váron belül volt segítségére. (KlAIĆ, 1946. 15.)

⁹⁴ CD VI. 208. sz.: „*nec aliquis inter ipsos* (sc. *iobagiones castri Zagrabiensis*) *terrestris comes esse possit, nisi de communi consensu eorundem et euoluto termino anni terrestrem comitatum renouandi haberent facultatem*”

⁹⁵ 1279-ben „*comes Ladizlaus filius Gumzyna iobagio castri nostri Zagrabiensis pro se et aliis sociis suis*” bemutatva IV. Lászlónak Miklós bán előző évi oklevelét, aki azt meg is erősítette. (CD VI. 266. sz.) Ugyan Gumzyna fia László ezen oklevélben „csak” *comes*ként szerepel, 1273-ban azonban *comes terrestris* volt (CD VI. 52. sz.). Amennyiben már érvényesült az 1278-as szabályozás évenkénti újraválasztásról szóló bekezdése, akkor ez magyarázhatja László 1279-es „puszta” *comes*-i címét.

hogyan az genetikusan határozottan különbözik a máshonnan egyébként jól ismert – bár a zágrábi várispánság esetében éppen kevéssé dokumentálható⁹⁶ – *centurio*-tól (ami etimológiai alapon is megfeleltethető volna a vinodoli *sat-nik*-nak). Mindenesetre a *comes terrestris* tisztség, mely a későbbi századokban kétségtelenül tovább élt (a középkori Szlavónia területén egyébként egyedül Turopoljében⁹⁷) a 13. században még egyértelműen a zágrábi vár jobbágyságához kötődött, szerepe pedig mindenekelőtt a – fentebb előadottak által is illusztrált – kusza várjobbágyi birtoklás terén sűrűn felmerülő jogi ügyek intézésében lehetett. „Közös megegyezésből” történő választása is ezzel függhet össze: a bonyolult birtokjogi helyzet áttekintésének szüksége hívhatta életre a tisztség konszenzusos betöltésének gyakorlatát. Mindenesetre a *comes terrestris* „közösségi vezetői” funkciójára ekkor még semmi nem utal, annál is inkább, mivel maga a „turopoljei nemesi közösség” is csak a későbbi korok fejleménye.

A *comes terrestris*-re vonatkozó passzus egyike azon szabályozásoknak, melyhez az 1278-as báni gyűlésen az összes zágrábi várjobbágy (*universi iobagiones castri Zagrabiensis*) együttes fellépése vezetett.⁹⁸ Nem ez azonban az első adatunk „közösségi” ténykedésük jogi megjelenítésére: az 1273-ban Máté bán előtt „*in congregacione regni tocius Sclauonie generali nobiles et iobagiones castrorum*” megjelentek között ti. a zágrábi várjobbágyok (képviselői) is jelen voltak.⁹⁹ Ezek a horvát történetírásban az első két szlavón *sabor*-nak tekintett báni gyűlések azoknak a 13. század második felében másutt is regisztrálható *generalis congregatio*-knak a sorába illeszkednek,¹⁰⁰ melyek valamiféle vinodoli értelemben vett „*općinális*” tevékenység lenyomatának aligha te-

⁹⁶ Pesty Frigyes 1217-ben Péter nevű zágrábi *centurio* említésével számol (PESTY, 1882. 550.), ám a II. András oklevelében (CD III. 131. sz.) *Gremla* föld, zágrábi káptalani birtok határleírásában szereplő „*meta... que diuidit terram cum centurione Petro*” megfogalmazás nem értelmezhető egyértelműen, másutt pedig zágrábi *centurio*val nem találkozunk.

⁹⁷ A 17. század elején is *comes terrestris* volt a túrmezei nemesek ispánjának neve, a terminus „magyarítása” pedig csak a 19. században történt meg, mikor az 1832–36-os országgyűlés a „turopoljai gróf” elnevezés használata mellett döntött. (KLAIC, 1946. 15.; KLAIC, 1982. 36.; PESTY, 1882. 554.)

⁹⁸ CD VI. 208. sz. (1278)

⁹⁹ CD VI. 26. sz. (1273)

¹⁰⁰ ISTVÁNYI GÉZA: A *generalis congregatio*. Levéltári Közlemények (1939) 50–83., (1940–1941) 179–207. ZSOLDOS ATTILA: 'congregatio generalis' In: Kristó Gyula (főszerk.): Korai magyar történelmi lexikon. Budapest 1994. (a továbbiakban: KMTL) 141.

kinthetők, noha minden kétséget kizáróan „közösségi aktivitást” (is) tükröznek. Az 1278-as rendelkezések mindazonáltal sokkal inkább tekinthetők a korábbi, 1273-as, szélesebb körre kiterjedő „gyűlés” intézkedései pontosításának és kiegészítéseinek – ami elsősorban a várjobbágyokat terhelő báni *descensus* szabályozásában érhető tetten, melyre nézve általánosabb és csak a bánra vonatkozó formában már az 1273-as *generalis congregatio* is rendelkezett¹⁰¹ –, mintsem a „turopoljei nemesi közösség” kiváltságlevelének.¹⁰² A zágrábi várjobbágyok 1278-as közös fellépésének mintája alkalmasint épp az 1273-as, nagyobb társadalmi kört átfogó, és már önmagában is „közösségi” természetű báni *congregatio* lehetett,¹⁰³ ami azonban aligha tekinthető valamilyele – vinodoli értelemben vett – „*općinális*” gyakorlat újabb megnyilvánulásnak, annál is inkább, mivel valószínűsíthető, hogy 1278-ban *nem kifejezetten* a zágrábi várjobbágyok kérésére gyűlt össze Miklós bán az „ország neme-

¹⁰¹ Az 1273-as szabályozás szerint, amennyiben a „szállásadásra” kötelezettek annak megfelelő adójukat lerótták, mentesültek a báni *descensus* alól: „*Item super debitores zulusinarum uel procuracionum aut descensuum exhibita satisfacione banus descensum facere non debet nec iusta causa regni et legitima imminente et nobiles ac iobagiones castrorum de descensibus bani debent usque octauas sancti Martini modis omnibus expediri.*” (CD VI. 26. sz.) 1278-ban ezt azzal pontosították – a várjobbágyok, úgymond, régtől fogva bírt szabadságként előadva –, hogy ez pontosan milyen körülmények (fizetési kötelezettségek) mellett terjed ki a báni (*vice*)*iudex*-re és *curialis comes*-ére is: „*quod persolutis commutationibus descensuum ex parte ipsorum prouenientibus, nec viceiudex noster aut curialis comes eiusdem descensum facere possent inter ipsos, si vero descensum facerent, eo facto a debito commutationis descensum iidem iobagiones castri essent expediti, si vero descensum non facerent, extunc semel in anno saltem circa festum sancti Martini ratione eiusdem descensus comiti nostro decem et octo pensas iidem iobagiones castri dare tenerentur. Et sub eadem forma ratione descensus nostri in festo predicto nobis octo marcas soluere teneantur et quidem nec iudex noster nec curialis comes ipsius in eundo versus Gwozd vel redeundo descensum facere possent inter ipsos vel familia eorundem aut nostra.*” (CD VI. 208. sz.)

¹⁰² A báni oklevélnek „turopoljei kiváltságlevéllé” válási folyamatában nyilván szerepet játszott, hogy azt előbb IV. László király 1279-ben (CD VI. 266. sz.), majd (már a királyi oklevelet) 1324-ben Miklós (Anj. Okl. VIII. 40. sz.) és 1326-ban Mikcs (Anj. Okl. X. 274. sz.) szlavón bánok is átírták a zágrábi várjobbágyok Wlkuta fia Jakab *comes terrestris* vezette küldöttségének kérésére. A 15. századból visszatekintve már a „régmúltban” is turopoljei nemeseknek tűnő zágrábi várjobbágyok oklevele – különös tekintettel a benne szereplő *comes terrestris*-re – végül Zsigmond 1436-os, majd II. Ulászló 1516. évi megerősítési nyomán (Vö. RA 2966. sz.) nyerhette el „valódi” jelentőségét.

¹⁰³ A két báni gyűlésről szóló oklevelek részletes elemzése: KLAÍČ, 1982. 38–42.

seivel”.¹⁰⁴ Az 1288-as vinodoli és a tíz évvel korábbi zágrábi gyűlés között az egyetlen, alapvetően hasonló vonás a „régteől fogva bírt” jogok megerősítésének szándékában fedezhető fel.¹⁰⁵ Ezt mindkét esetben a 13. század utolsó évtizedeinek instabil, hatalmaskodásokkal terhes belpolitikai szituációja indukálhatta, ami azonban a vinodoli és szlavóniai „közösségi” lét társadalmi/jogi értelemben vett analóg voltának bizonyítása szempontjából kevésbé releváns tényező.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a zágrábi vár jobbágyainak egy jelentős része (de nem összességel) a 13. században „Turopoljében” birtokolt, nagy méretű, vérségi kötelékeiket számon tartó rokonságokként (*zadruga?*). Számos adásvételre és örökbirtokra vonatkozó (*peres*) ügyben kaphatott szerepet a máshonnan is ismert *comes terrestris*, aki *később* a túrmezei nemesség vezető tisztségviselője lett. A „közösségi” fellépés első nyoma csak az 1270-es évek végén mutatható ki, ám ez valószínűleg a *generalis congregatio*-k hatása, nem tekinthető az *općinai* szerveződés lenyomatának. A *későbbi* „túrmezei nemesi közösség” territoriális kontúrjait pedig végső soron az egy helyen (Zágráb-mezőn) való birtoklás, és nem az eredeti egy várhoz tartozás jogi állapota jelölte ki, noha ezek a korai időszakban természetesen szoros összefüggésben álltak egymással. Erre utalhat a 13–14. század fordulója körüli évtizedekben tapasztalható terminológiai bizonytalanság: a zágrábi várra való utalás nem tűnik el azonnal, csak az 1320-as évek közepétől sűrűsödnek meg a Zágráb-mezőre történő hivatkozások, a „campus Turovo” felbukkanásával párhuzamosan. Összességében tehát itt nem a „*gradokmetek općinájáról*” van szó, hanem az egy helyen birtokló „egykori” várjobbágyok – a vinodolitól alapvető jegyekben különböző – „közösségről”, tagjainak partikuláris nemesi állapota pedig csak a 15. századtól kap hangsúlyt, ami egyben a „rájuk vonatkozó” régi, Árpád-kori okleveleket is felértékelte.

¹⁰⁴ Miklós bán oklevelének kezdősorai – valamint az „ország összes nemesét” (*uniuersos nobiles regni*) említő kitétel a záró szakaszban – kevés kétséget hagynak ez iránt: „*cum (...) congregationem regni Sclauonie Zagrabie haberemus generalem, uniuersi iobagiones castri Zagrabienis ad nostram accedentes presenciam in communi concilio predicto...*” (CD VI. 208. sz.)

¹⁰⁵ A két okiratban írásba foglalt jogok „régiségét” mindkét gyűlés résztvevői felhasználták a maguk retorikai érvrendszerében. A VZ-ban a jelenlévők „*atyáik ... régi, jó és kipróbált törvényei*”-ről beszélnek (VZ 10.), míg a zágrábi várjobbágyok „*condicionem libertatum ipsorum antiquas*”-ként adták elő báni megerősítést váró mondandójukat. A bán megkérdezte az „ország nemeseit”, „*qui unanimitèr retulerunt, quod iidem iobagiones castri a tempore cuius memoria non extat, in libertatibus predictis permansissent.*” (CD VI. 208. sz.)